

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

HUSITSKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA

Romská spiritualita v kontextu sociální práce

Roma Spirituality in the Context of Social Work

Bakalářská práce

Vedoucí práce:

Mgr. Sylvie Stretti

Autor:

Hedvika Schormová

Praha 2018

Poděkování

Velice děkuji paní Mgr. Sylvii Stretti za odborné vedení práce, za řadu podnětů, ale hlavně za vstřícnost a trpělivost. Velmi také děkuji své rodině.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou bakalářskou práci *Romská spiritualita v kontextu sociální práce* vypracovala samostatně s použitím níže uvedených pramenů a literatury. Dále prohlašuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 15. 7. 2018

Hedvika Schormová

Anotace

Tato bakalářská práce s názvem *Romská spiritualita v kontextu sociální práce* se zabývá problémem, zda a jaký má spiritualita význam v kontextu sociální práce a dále pak specifikuje, zda a jak může participovat na sociální práci s Romy. Vysvětluje základní pojmy, a to spiritualita, profesionální pojetí sociální práce, romská spiritualita a práce s ní v rámci sociální práce, především sociální inkluze, dále též zmiňuje v tomto kontextu práci pastorační. Práce je teoretická, její součástí nejsou výstupy z vlastního výzkumu.

Annotation

This bachelor thesis is called *Roma Spirituality in Context of Social Work*. The crucial question is whether, and how, is spirituality important in the context of social work, more specifically, whether it can be a part of the social work with Roma people. It explains key terms such as spirituality, professional social work, Roma spirituality and the work with it in social work, social inclusion, and also pastoral care. This thesis is theoretical and does not include original research.

Klíčová slova:

spiritualita, sociální práce, diskurs spirituality, Rom, romská spiritualita, sociální inkluze, pastorage

Key words:

Spirituality, Social Work, Discourse on Spirituality, Roma People, Roma

Spirituality, Social Inclusion, Pastoral Care

Obsah

Úvod	7
1. Spiritualita	9
1.1. Definování pojmu spirituality v širším a užším smyslu	10
1.1.1. Vztahy mezi pojmy spiritualita – religiozita, spiritualita – náboženství	11
2. Sociální práce a spiritualita	14
2.1. Definice sociální práce.....	14
2.2. Sociální práce a etika	16
2.3. Spirituální dimenze sociální práce.....	16
2.4. Spiritualita klienta a spiritualita sociálního pracovníka.....	17
2.4.1. Kvalifikace sociálního pracovníka k práci se spiritualitou.....	19
2.5. Roviny a diskursy sociální práce	19
2.5.1. Diskurs křesťanské spirituality v odborných oborových textech	20
2.5.2. Vývoj vztahu spirituality a sociální práce v českém kontextu.....	21
3. Práce se spiritualitou v praxi sociální práce	23
3.1. Praktické metody a doporučení pro sociální pracovníky pracující se spiritualitou	23
3.2. Nástroje posouzení spirituální dimenze v sociální práci	26
4. Romové a sociální práce	28
4.1. Romové jako cílová skupina sociální práce.....	28
4.2. Přístupy k romství v kontextu sociální práce.....	28
4.2. Romové, romství.....	30
4.3. Romové a spiritualita	31
4.3.1. Romská spiritualita a sociální práce	32
4.3.2. Projevy romské spirituality.....	32
5. Romská spiritualita jako prostředek sociální inkluze.....	39
5.1. Křesťanská spiritualita jako nástroj sociální inkluze.....	39
5.2. Možné negativní důsledky spirituálního přístupu v sociální práci	43
6. Sociální a pastorační práce	45
Závěr.....	48
Seznam použité literatury.....	49

Úvod

Určující pro výběr tématu byl můj zájem o problematiku sociálního vyloučení a jeho východisek. Sociálně vyloučené jsou často menšiny a často jde právě o Romy (tuto skutečnost beru jako důsledek, nikoliv jako příčinu). Inspirována myšlenkou slovenského etnologa A.B.Manna, že „*podmienkou urýchlenia integrácie rómskeho obyvateľstva je ich všestranný duchovný rozvoj*“ (Mann, 2004, In Dingir, roč. 7, č. 1, s. 12) jsem se o tuto problematiku začala zajímat hlouběji. K tématu spirituální dimenze v kontextu sociální práce mě také přivedly praxe v rámci předmětu Duchovenská služba a pastorační praxe, v rámci kterého jsem absolvovala stáž v několika zařízeních, kde pracují se sociálně vyloučenou romskou mládeží a zároveň jde o zařízení, jejichž zřizovatelem je církev.

Hlavním cílem mé práce je popsat, jaký má spiritualita význam v kontextu sociální práce a dále pak konkrétně, zda může participovat na sociální práci s Romy. Romskou spiritualitou zde myslím jakékoliv náboženské projevy Romů v tom nejobecnějším pojetí. Pojetí romské spirituality se u autorů liší, jak v práci popisuju, a vychází z různých přístupů k etnicitě.

Dalším cílem mé práce je popsat, jak je pojímán pojem spiritualita a jak je možné s ním pracovat v teorii i v praxi sociální práce. Sociální práci definuji především v rámci profesionálního pojetí, ale v průběhu práce se opírám i o pojetí jiná. Zaměřila jsem se také na situaci Romů v České republice a poté na různá pojetí a projevy romské spirituality.

A konečně je také mým cílem uvést, jak může vypadat práce s romskou spiritualitou v praxi (v rámci sociální inkluze) a poukázat na případné negativní stránky této práce. Nechci však jednotlivé přístupy a pojetí hodnotit, ale popsat a zasadit do kontextu. Domnívám se, že pro práci sociálních pracovníků a pracovníc je potřeba uvědomovat si své pozice, ze kterých ve výkonu profese vycházejí, v této práci jde o pozice, ze kterých se vychází v práci s romskou spiritualitou.

Na závěr pak poukazuji na nezastupitelné místo pastorační práce v kontextu spirituálního působení v sociální práci. Vzhledem k tomu, že je má práce teoretická, neobsahuje žádné šetření v praxi, ale opírá se o bádání a výzkum odborníků v dané oblasti. Využívám publikované statě především českých, ale i zahraničních autorů. Především v teorii jsem se snažila opírat o novější prameny.

1. Spiritualita

Pojem spiritualita se v současnosti používá v nejrůznějších souvislostech a ve všech odborných pracích na toto téma se objevuje konstatování, že vymezení tohoto termínu je velmi obtížné. Od 60. let minulého století se vlivem společenských změn - a též díky odbornému bádání - významy pojmu spiritualita velmi rozšířily a rozvětvily.

Termín spiritualita se začal používat ve středověku v kontextu západního křesťanství a judaismu a znamenal zbožnost, zvnitřněnou víru neboli psychologickou dimenzi vztahu k Bohu. Zatímco se původně jednalo výlučně o pojem teologický, časem pronikl i dalších vědních oborů, jakými jsou religionistika, psychologie, lékařství, sociologie a nověji také do sociální práce. (Šiler, 2017, s. 87 a Bartůšková, 2013, In Psychosom/11, s. 25-27). Od 80. let minulého století se začal více objevovat i v odborných textech v sociální práci, zvláště ve Spojených státech. (Kaňák, In Sociální práce, 4/2015, s. 39) Zmíněná šíře možných kontextů, ve kterých lze toto slovo použít, znesnadňuje jeho terminologické vymezení. Budu se proto níže zabývat jen těmi definicemi, které podle mého názoru směřují k vymezení tohoto pojmu v rámci sociální práce.

Pokud jde o etymologický původ samotného slova spiritualita, uvádí se, že je odvozen z hebrejského „ruah“ tedy „duch“ (ale také dech, vítr, vzduch) a v rámci křesťanství odkazuje na působení Ducha svatého v člověku. (Smékal, 2002, s. 20). Slovo spiritualita etymologicky vychází z latinského slovesa „spirare“, česky dýchat, odtud je pak v latině odvozeno substantivum „spiritus“ (česky dech, duch, vánek) a adjektivum „spiritualis“, tedy duchovní, příp. duchovní osoba. (De Fiores, Goffi, 1999, s. 904).

1.1. Definování pojmu spirituality v širším a užším smyslu

Jeden z průkopníků prosazování termínu spiritualita i mimo oblast teologie a religionistiky Říčan rozlišuje nejméně dva přístupy k tomuto pojmu: širší pojetí, které znamená jakékoliv vztažení člověka k transcendentnu, a pojetí užší, kde je spiritualita vnímána v rámci konkrétního náboženství. (Říčan, 2007, s. 54)

V kontextu oboru sociální práce se k tématu vyjadřuje Kaňák, když spiritualitu - v návaznosti na další odborníky (Canda, Furmanová, Davis, Hodge atd.) - chápe jako osobní vztah člověka a jeho vazbu ke smyslu či Transcendenci, aniž je nutné identifikovat se s konkrétním náboženstvím. (Kaňák, In Sociální práce, 4/2015, s. 30-42). Dále pak rozlišuje sekulární spiritualitu, jejíž podstatou je hledání smyslu života a o níž se dá říct, že je vlastní všem lidem, a spiritualitu posvátnou, která je charakteristická vztahem k Bohu, k Transcendentnu. (Kaňák, In Sociální práce, 4/2015, s. 32-33)

K široce definovaným a sekulárním vymezením patří Strížencovo pojetí spirituality jako „*multidimenzionálního konstrukt, který se nedá jednoduše ohraničit (podobně jako charakter, láska, pohoda, mír, zdraví)*“. (Stríženeček, 2007, s. 43) Fontana vymezuje spiritualitu jako „*způsob života, pohled na svět, je to způsob, jakým jednáme se svou rodinou, přáteli, jak přistupujeme ke své práci*“. (Fontana 1999, s. 69).

Křivohlavý uvádí, že Pargament ji definuje jako „*hledání posvátného*“. (Křivohlavý, 2009, s. 99) Cimrmannová ve své stati v časopise Caritas et veritas formuluje vymezení spirituality jako „*člověku přirozený předpoklad či přímo nadání transcendovat za hranice hmatatelného světa a hledat smysl bytí v něm*“. (Cimrmannová, In Caritas et veritas, 7/2017, s. 16)

Vojtíšek chápe spiritualitu jako osobnostní složku „*kteřá se vytváří vnímáním posvátna*“. (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 12) Podobně se vyjadřuje i Opatrný, který píše o spiritualitě jako o „*souboru těch nejniternejších a nejdůležitějších vztahů, které jsou pro člověka konstitutivní*“ (Opatrný, 2008, s. 142). Vojtíšek též poukazuje na komplexnost spirituality. „*Spiritualita není jen názor, přesvědčení či intelektuální koncept. Nejde jen o*

rozumové pojetí světa, tím méně o nauky či dogmata, ale i o emoce vyvolané zkušenostmi a zážitky, osobně důležité příběhy, o mravní soudy a o mnoho dalšího. Spiritualita je tou složkou osobnosti, která umožňuje vnímání řádu světa, struktury vztahů a zákonitostí a prožití světa jako smysluplného.“ (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 21- 22). Toto své pojetí pak promítá do modelu sedmi rovin spirituality, které ještě popisují níže v kapitole o spiritualitě romské.

Navrátil se zmiňuje o tom, že pod vlivem Candy a Frankla chápe spiritualitu „*jako univerzální kvalitu lidských bytostí a jejich kultur, která se projevuje v hledání smyslu a účelu života.... jako sféru morálky a obecně transcendence*“. Dále uvádí, že v prostoru spirituality člověk hledá vztah k sobě samému, k bližním i k základním skutečnostem života“ (Navrátil, In Caritas et veritas, 7/2017, s. 10). Navrátil tamtéž v rozhovoru s Opatrným uvádí, proč je spiritualita důležitým aspektem pro sociální práci (viz kap.2.4.)

V rámci pojetí užšího bývá v odborné literatuře spiritualita vztahována ke konkrétnímu náboženství. Zde je pak podle některých autorů namísto používat termín náboženská spiritualita, posvátná spiritualita nebo religiozita.

1.1.1. Vztahy mezi pojmy spiritualita – religiozita, spiritualita – náboženství

V určitých kontextech se stal pojem religiozita analogií, někdy dokonce protikladem pojmu spiritualita. Religiozita totiž podle Vojtíškových závěrů vyjadřuje spjatost s duchovní tradicí a jejími institucemi, které začaly být částí západní společnosti od 60. let 20. století odmítány, a je tedy podle něj zatížena negativními konotacemi jako jsou strnulost, dogmaticčnost, zastaralost. Naproti tomu spiritualita asociuje individuální pozitivní zážitky, svobodný rozvoj v realitě současného světa. (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 11-12) Lze postřehnout, že sám Vojtíšek je k takto definované spiritualitě skeptický, protože tamtéž poukazuje na to, že být spirituální může být pro člověka přitažlivé, ale pokud není součástí příslušné instituce, např. církve, nemusí nést ani

určitou zátěž a zodpovědnost kterou tato příslušnost přináší, myslí se tím účast na obřadech či např. vzdělávání. (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 11-12).

K vymezení těchto dvou pojmů se v podobném duchu vyjadřuje Cimrmannová. Uvádí, že *„spiritualitou se obvykle rozumí jev související s osobní transcendencí a smysluplností života. Religiozita je pak osobním vztahem člověka k náboženství, církvi a jejímu učení.“* (Cimrmannová, In Caritas et veritas, 7/2017, s. 15)

Některá pojetí poukazují na to, že religiozita i spiritualita jsou pojmy tak široké a hluboké, že je možné označovat je oběma termíny současně – religiozita/spiritualita. (Šiler 2017, s. 87) Jiná naopak zdůrazňují, že odlišení těchto dvou termínů je velmi důležité vzhledem k tomu, že spirituální přesvědčení může, ale nemusí, být religiózní povahy. U nereligiózních lidí může být významně přítomna spirituální dimenze a na ni navazující spirituální potřeby (Kalvínská, In Praktický lékař 88/9, 2008, s. 523), přičemž právě toto zjištění a uspokojení spirituálních potřeb je v určité situaci též úkolem sociálního pracovníka.

Některá vymezení religiozity jsou komplexní. Například podle Strížence religiozita znamená osobní kladný vztah člověka k náboženství, tento vztah zahrnuje vícero jevů, např. formy myšlení, prožívání a jednání. To, že člověk zaujímá postoj k náboženství a k jevům v rámci náboženství, ovlivňuje jeho hodnotový systém a vzájemně se propojuje s jinými charakteristikami jeho osobnosti (Stríženeček, 2007, s. 39), tedy i s jeho spirituální dimenzí.

Kaňák s pojmem religiozita přímo nepracuje a soustředí se spíše na pojmy spiritualita a náboženství v rámci sociální práce. Náboženství je v kontextu sociální práce chápáno jako zapojení do života určité církve a je specifikováno podle následujících charakteristik: a) nadpřirozená síla, ke které se jedinec vztahuje, b) prožitek přítomnosti této síly, c) sociální rituály, jež jsou sdíleny určitým společenstvím. Právě tento poslední třetí bod naznačuje vztah náboženství a spirituality. Kaňák rozlišuje náboženství a

spiritualitu podle Candy a Furmanové takto „náboženství je institucionalizovaný vzorec hodnot, přesvědčení, symbolů, chování a zkušeností, spiritualita tuto institucionalizaci postrádá“.(Kaňák, In Sociální práce, 4/2015, s. 34)

V další práci budu pojem spiritualita užívat ve dvou významech vyplývajících z výše uvedeného: v širším smyslu slova jako „jako univerzální kvalitu lidských bytostí a jejich kultur“ (Navrátil, In Caritas et veritas, 7/2017, s. 10) a v užším smyslu jako spiritualitu v náboženském, přesněji řečeno v křesťanském, pojetí.

2. Sociální práce a spiritualita

Spiritualita je též pojímána jako samostatný, svébytný rozměrem člověka, podobně jako rozměr biologický, duševní a sociální. A jako taková je reflektována i v sociální práci, kterou budu níže definovat v intencích odborného pojetí.

2.1. Definice sociální práce

Vzhledem k tomu, že termín sociální práce používám ve své bakalářské práci velmi často, považuji jeho vymezení za nezbytné. Jednoznačné definování sociální práce je však nemožné nejen proto, že existuje řada různých odborných i praktických přístupů k této disciplíně, ale též proto, že ze své podstaty odráží vždy konkrétní společensko-ekonomický kontext i geopolitickou situaci.

V té naší současné má sociální práce důležité místo a je vědeckou odbornou disciplínou, která speciálními pracovními metodami zajišťuje provádění péče o člověka na profesionálním základě. Cílí na společenské bariéry, nerovnosti a nespravedlnosti. (Novotná, 2014, s. 5) Na situaci klienta v jeho prostředí se dívá celostně, a to ji odlišuje od jiných vyhraněnějších oborů, pedagogika se např. zaměřuje „pouze“ na výchovu a vzdělávání, psychologie na vnitřní svět člověka. (Janebová, 2014, s. 10) Tento celostní přístup dělá ze sociální práce velmi náročnou disciplínu, ale též znesnadňuje její definování.

V odborné literatuře se objevuje množství úhlů pohledu, podle kterých lze sociální práci klasifikovat a pojímat (paradigmata, modely, roviny, diskursy, pojetí atd.). Níže uvádím tři definice, které dokumentují šíři problematiky, kritériem výběru je též odborné pojetí. (Janebová, 2014, s. 16-17). Těmi dalšími pojetími, která v tomto kontextu nerozvádím, jsou administrativní, filantropické, příp. aktivistické. (Musil, 2008, s. 66-68).

První z vybraných definic zdůrazňuje sociální fungování a klade důraz nejen na práci s klientem, ale též s jeho prostředím: „*Sociální práce je profesionální aktivita zaměřená na zlepšení nebo obnovení sociálního fungování klienta a na tvorbu společenských podmínek příznivých pro tento cíl.*“ (Navrátil a Musil, 2000, Navrátil, 2001, In Janebová, 2014, s. 16) Je zde kladen důraz na podporu sociálního fungování klienta v situaci, ve které je tato potřeba skupinově či individuálně pocítována a též prezentována.

Druhá definice akcentuje navíc i vzájemnou interakci mezi klientem a prostředím a je součástí tzv. návrhu zákona o sociálních pracovnících: „*Sociální práce je součástí systémů sociální ochrany osob. Předmětem sociální práce je podpora zvládání obtížných životních situací klientů zprostředkováním změny vzájemných problémových interakcí mezi klienty a subjekty v jejich sociálním prostředí působením na klienty, působením na subjekty v jejich sociálním prostředí a působením na průběh interakce mezi nimi.*“ (Zásady a obsah věcného záměru zákona o sociálních pracovnících a samosprávné profesní organizaci, In Janebová, 2014, s. 16-17).

Třetí z vybraných definic bere v potaz též globální situaci, v jejímž důsledku klienti musí řešit problémy, které nemají šanci ovlivnit, např. nezaměstnanost, chudoba, různé formy diskriminace, klimatické podmínky atd., a byla prezentována v roce 2004 Mezinárodní federací sociálních pracovníků v Adelaide v Austrálii: „*Profese sociální práce podporuje sociální změnu, řešení problémů v lidských vztazích a také zmocnění a osvobození lidí v zájmu zvýšení blaha. Sociální práce zasahuje v oblastech, kde dochází k interakci lidí a jejich prostředí, a využívá k tomu teorie lidského chování a sociálních systémů. Základem sociální práce jsou principy lidských práv a sociální spravedlnosti.*“ (Janebová, 2014, s. 17)

Jak lze z definic též dedukovat, má sociální pracovník podporovat a chránit každého člověka, jeho fyzickou psychickou, emocionální a duchovní integritu, měl by pomáhat lidem v nouzi nalézt cestu z jeho subjektivně neřešitelné situace a poskytnout

jim pomoc, podporu. Poslání sociální práce lze též charakterizovat jako vedení dialogu mezi požadavky společnosti ve svých normách a tím, co si přejí klienti. Úkolem sociálního pracovníka je zde rozvíjet dialog, představující spolupráci a kooperaci rovnocenných partnerů. Pracovník se zde ocitá v roli prostředníka a jeho cílem nalézt optimální řešení. (Úlehla, 1999, s. 25)

Vzhledem k těmto náročným úkolům je podle mého názoru prohlubování spirituální dimenze v praxi sociální práce důležité, je též nutné propracovávat diskurs spirituality na rovině pozice sociální práce, jak uvedu v kapitole 2.5.

2.2. Sociální práce a etika

Podle Fontanovy definice uvedené výše v kapitole 1.1., je spiritualita „*způsob, jakým jednáme se svou rodinou, přáteli, jak přistupujeme ke své práci*“ (Fontana, 1999, s. 69), proto bych zde ráda zmínila Etický kodex sociálních pracovníků, který navíc nepochybně vychází především ze křesťanského pojetí. Navíc lze i z Etického kodexu přímo vyvodit náplň a cíle sociální práce.

Etika je v pomáhajících profesích základním kamenem každodenního profesního vztahu. Bez etického přístupu by sociální práce ani nemohla být praktikována. (Nečasová, In Fischer, Milfait, 2008, s. 76) Od sociálních pracovníků se očekává mravní kompetence, schopnost etické diskuse a reflexe, to vyplývá nejen z existence etického kodexu, ale také z osobnostních a profesních předpokladů daného pracovníka. (Milfait, In Fischer, Milfait, 2008, s. 167) Etický kodex sociálních pracovníků České republiky je morálně závazným dokumentem, z něž vyplývají morální nároky na sociálního pracovníka.

2.3. Spirituální dimenze sociální práce

Spirituální dimenze je v sociální práci obsažena na několika rovinách: na individuální rovině v oblasti zvládání obtížných životních situací, dále pak na dialogické

rovině v rámci posílení kvality pomáhajícího vztahu, a na organizační a instituční rovině v rámci organizační kultury zařízení poskytujících sociální služby. V této souvislosti je poukazováno na fakt vyplývající z praxe, že mnozí klienti a klientky v situaci, kdy jsou v životních obtížích, nacházejí odvahu ke změně, byť často nevědomky, také díky duchovní pomoci. (Pompey, Doležel, Bajer In Sociální práce, 4/2008, s. 1).

Situace, kde je vhodné pracovat se spiritualitou, jsou určitě náročné životní situace klientů, vztahové problémy, nemoci atd., zkrátka situace, které nejsou jednoduše řešitelné a uchopitelné. Spirituální dimenze pomáhá i sociálním pracovníkům, aby se vyrovnali s tíživými problémy klientů, jež řeší ve své praxi. Otázkou k diskusi je, jak se sociální pracovníci cítí, pokud jde o tuto sféru, zda jsou osobnostně připraveni a zda si uvědomují její důležitost.

V současném českém (i globálním) kontextu sociální práce je nutné se spiritualitou hlouběji zabývat kvůli aspektům moderní pluralitní postmoderní společnosti, která nutí sociálního pracovníka brát v potaz různá individuální pojetí spirituality a v tomto kontextu pak interpretovat klientovu životní situaci, ale také kvůli migrační krizi, která přivedla do praxe sociální práce klienty, jež svůj život chápou ve zcela odlišném sociokulturním rámci. (Navrátil, In Caritas et veritas, 7/2017, s. 9-12)

2.4. Spiritualita klienta a spiritualita sociálního pracovníka

Pro sociální práci, a v tom se neliší od ostatních pomáhajících profesí, je klíčovou spiritualita klienta. Aby však mohl sociální pracovník pochopit spiritualitu klienta, musí poznat situaci klienta komplexně, musí v potřebném rozsahu poznat klientův přirozený svět. Tento pojem, který v souvislosti s teorií sociální práce zavedl O. Matoušek, vychází z filozofického pojetí přirozeného světa podle fenomenologa Patočky. Přirozený svět zahrnuje vše, k čemu se člověk vztahuje, je sdílen s jinými lidmi, je konstruován, což

znamená, že lidé, situace a věci dostávají v rámci tohoto světa význam v závislosti na klientových postojích a potřebách. Sociální pracovník tento klientův svět nejen poznává, ale může ho v rámci intervence rekonstruovat nebo jinak ovlivňovat. Je zde vnímán nejen jako průvodce reálným světem, ale rovněž je průvodcem po vnitřním světě klienta a podporuje klientovu schopnost reflexe vlastních možností a potřeb, které mu jeho nastalá situace dává. (Matoušek, In Sociální práce, 3/2004, s. 57-58)

Aby mohlo dojít k pozitivní intervenci, je nutné, aby sociální pracovník na profesionální úrovni zvládl pracovní postupy a metody, které mu umožní spiritualitě klienta porozumět a dále s ní ve prospěch klienta pracovat. Metody zjišťování spirituality v rámci sociální práce popíšu níže v kapitole 3.2.

Zásadním předpokladem práce se spiritualitou je reflexe, zda vůbec a jak klient svoji spirituální dimenzi vnímá a prožívá. Pro klienta může být spiritualita zásadní hnací a podpůrnou silou ke změně, např. u drogově závislých, ale může být také důvodem k vážným obtížím, např. jako důsledek vlivu sekty. Předpokladem smysluplné sociální práce je mj. schopnost sociálního pracovníka tuto dimenzi brát vážně a odborně posoudit její působení v dané životní situaci klienta. Až po této rozvaze je možné začít se spirituální dimenzí klienta odborně pracovat. (Navrátil, In Caritas et veritas 7/2017, s. 9-12)

Důležitá je i spiritualita sociálního pracovníka, protože i pro něj je jeho vlastní spiritualita zdrojem hodnot a motivací, které ho většinou přivedly k výkonu pomáhající profese. *„Přijetí sebe sama, utváření svého profilu na základě vlastní důstojnosti spojené s úctou k důstojnosti klienta, je základem kvality práce (služby) sociálního pracovníka.“* (Šrajer, In Sociální práce, 2/2006, s. 112) Sociální pracovník totiž vstupuje do pomáhající interakce i se svým vlastním duchovním naladěním, nesmí však zneužít své role v pomáhajícím vztahu a vyvíjet nátlak na klienta, aby přijal například jeho hodnotový systém, příp. víru, bylo by to neetické a zcela proti smyslu pomáhajícího procesu. (Navrátil, In Caritas et veritas 7/2017, s. 9-12)

2.4.1. Kvalifikace sociálního pracovníka k práci se spiritualitou

Pokud jde o kvalifikovanost sociálních pracovníků a pracovníků vyjadřuje Vojtíšek přesvědčení, že pomoc při potížích se spiritualitou může poskytnout každý pracovník v pomáhající profesi, aniž by prošel vzděláváním např. v religionistice či teologii. (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 67) Naproti tomu Cimrmanová erudici a kompetentnost sociálního pracovníka i v těchto oborech zdůrazňuje. Klade si otázku, jak jsou sociální pracovníci v rámci svého vysokoškolského studia i dalšího profesního a osobního růstu na práci se spirituální dimenzí klienta připraveni a jak by se měla tato příprava nadále prohlubovat, aby se díky terciárnímu a celoživotnímu vzdělávání stal sociální pracovník expertem též v otázkách spirituálních. Tato profesní erudice je velmi důležitá také proto, že nekvalifikovaná práce se spiritualitou může být pro klienta zbytečná, spiritualita přitom ovlivňuje kvalitu života člověka a zvládnání zátěžových situací. (Cimrmanová, In Caritas et veritas, 7/2017, s. 13-20).

2.5. Roviny a diskursy sociální práce

Sociální práci lze pojímat jako prostor, který má tři roviny:

1. pozice sociální práce – odborné texty, učebnice, zákonné normy, etické kodexy,
2. individualizovaná pojetí – vytváření na základě vlastní praxe, vlastních hodnot a zkušeností samotného sociálního pracovníka,
3. praktická realizace sociální práce (dělání) – tato však závisí na organizačním kontextu konkrétního pracoviště. (Kaňák, In Sociální práce, 4/2015, s. 32)

Tyto roviny jsou konstruovány diskursivně, tedy různým množstvím diskursů. Termín diskurs lze chápat jako určený význam, skrze který je možné interpretovat svět

(Kaňák, In Sociální práce, 4/2015, s. 32), níže se budu zabývat pozicí sociální práce, přesněji diskursem spirituality v odborných pracích.

2.5.1. Diskurs křesťanské spirituality v odborných oborových textech

Kaňák (Kaňák, In Sociální práce, 4/2015, s. 32-35) se zabývá otázkou, jak se vyvíjelo postavení diskursu spirituality v sociální práci (po vzoru Candy a Furmanové). Ve svém bádání se zaměřuje výhradně na diskurs spirituality křesťanské, to v odborných textech, tedy v rámci pozice sociální práce, zároveň předpokládá, že v každé rovině může být diskurs spirituality jiný.

Podle zahraničních výzkumů sami sociální pracovníci pracují především se sekulární spiritualitou v obavách, aby případně nemoralizovali v rámci vlastních konzervativních hodnot a vlastním zakotvením v konkrétním náboženství. V sociální práci je však vhodnější vycházet z toho, jak spiritualitu vnímá konkrétní klient. (Kaňák, In Sociální práce, 4/2015, s. 36) Tyto základní charakteristiky typů spirituality a jejich vazby na pojetí náboženství Kaňák shrnuje podle amerických autorů (Canda, Furmanová, Hill, Holloway, Moss) v níže uvedené tabulce. (Kaňák, In Sociální práce, 4/2015, s. 33–34)

Tabulka 1: „Uchopení spirituality a náboženství“ (Kaňák, In Sociální práce, 4/2015, s. 34)

„Pojetí	Základní charakteristika
<i>spiritualita jako uchopení smyslu - sekulární spiritualita</i>	<i>hledání významu života, životních událostí, smyslu situací jedincem spiritualita je pak integrální součástí lidského života</i>
<i>sacred spirituality</i>	<i>spiritualita vázána k hledání božské bytosti, entity, Konečné Pravdy jedincem a vazby na transcendenci</i>
<i>náboženství</i>	<i>využití uchopení sacred spirituality a/nebo hledání identity a příslušnosti, které souvisí se sacred spirituality a příslušnosti k určité skupině, jež určuje metody jednání (chování a rituály) předávané v čase tradicí“</i>

Jak již bylo zmíněno v kapitole 1. této práce pojem spirituality se do oboru vrátil v osmdesátých letech minulého století, a to zvláště ve Spojených státech. Od druhé poloviny let devadesátých se diskurs spirituality rozšířil i do evropského pojetí sociální práce.

2.5.2. Vývoj vztahu spirituality a sociální práce v českém kontextu

V českém kontextu jsou patrné dvě fáze vztahu diskursu spirituality a sociální práce. Po roce 1989 se diskurs spirituality začal objevovat např. v rámci hodnotového žebříčku klienta nebo jako vodítko k určení specifického přístupu ke klientovi (autoři Horák, Musil, Navrátil, Límová, Rakoczyová, Matoušek, Opatrný atd.) Další fáze podle Kaňáka začala v roce 2008 vydáním tematického čísla časopisu Sociální práce/ Sociálna práca 4/2008, který se cele věnoval duchovní dimenzi sociální práce. Pro představu o dalším rozvíjení se diskursu spirituality a vědeckosti v české sociální práci vytvořil Kaňák přehlednou tabulku, která je uvedena níže. (Kaňák, 2015, s. 38)

Diskurs spirituality je vnímán jako podpora odbornosti, tedy diskursu odbornosti. Díky této tendenci a zvýšenému zájmu začal v roce 2011 například vycházet časopis Caritas et veritas (ten byl i pro mou bakalářskou práci o spiritualitě zdrojem cenných poznatků). Koncem minulého století se diskurs spirituality opět vrátil do odborných časopisů i do vzdělávacího procesu. V rámci praxe se začaly používat vědecké postupy, které umožní sociálním pracovníkům rozpracovávat s klienty jejich spirituální dimenzi. (Kaňák, 2015, s. 41)

Aby bylo možné tento diskurs v sociální práci nadále udržet a rozvíjet, musí být podporován sociálními pracovníky a pracovníky ochotnými mapovat přínosy i rizika tohoto diskursu. Tento by pak měl být podle Kaňáka podporován odbornými asociacemi a pracovišti.

Tabulka 2: „Periodizace vztahu spirituality a sociální práce ČSR až ČR“ (Kaňák, 2015, s. 38)

„Fáze	Diskurs spirituality	Diskurs vědeckosti
<i>FÁZE 1: Spirituální kořeny pomoci (do 19238)</i>	<i>pomoc, kterou realizovala církevní společenství, byla vázána na diskurs spirituality</i>	<i>modernita akcentovala racionalitu a na jejím základě byla poskytována péče státní správou vedle sebe tedy koexistovaly různé druhy pomoci v návaznosti na to, kdo je poskytoval</i>
<i>FÁZE 2A: Převládání diskursu vědeckosti a hledání odbornosti (1923 až 1948)</i>	<i>diskurs spirituality definován jako mimo-stojící v sociální práci spiritualita brána jako osobnostní předpoklad výkonu profese</i>	<i>snaha akcentovat sociální práci na základě medicínského a sociologického (obecně vědeckého) diskursu</i>
<i>FÁZE 3: Vyloučení diskursu spirituality a redukce odbornosti (1948 až 1989)</i>	<i>spiritualita s ohledem na komunistické vedení vyloučena z „pozice sociální práce“</i>	<i>v převládajícím pohledu na svět se očekávalo, že sociální problémy zaniknou – sociální práce jako profese podléhala jiným odborníkům</i>
<i>FÁZE 2B: Převládání diskursu vědeckosti a hledání odbornosti (1990 až 2008)</i>	<i>diskurs spirituality je v „pozici sociální práce“ spíše v pozadí, ale objevují se tendence po jejím zvýznamnění</i>	<i>snaha etablovat sociální práci jako profesi a vědeckou disciplínu vede k akcentaci diskursu vědeckosti</i>
<i>FÁZE 4: Znovuobjevování zájmu o spiritualitu v sociální práci</i>	<i>diskurs spirituality více zmiňován jako možná a platná součást sociální práce</i>	<i>konstruktivistický pohled umožnil uchopit vědecký diskurs jako jeden z mnoha, které se v sociální práci vyskytují“</i>

3. Práce se spiritualitou v praxi sociální práce

Profesionální sociální práce s klientovou spiritualitou, ev. religiozitou může významně přispět k pozitivnímu řešení klientovy situace. V následující podkapitolách uvedu některé základní principy, podle kterých by se měla řídit tzv. spirituálně citlivá praxe sociální práce a dále se budu zabývat nástroji posouzení spirituální dimenze klientů.

3.1. Praktické metody a doporučení pro sociální pracovníky pracující se spiritualitou

Jak již bylo zmíněno výše, v přístupu ke klientům sociální práce je vhodné vnímat člověka celostně podle bio-psycho-sociálního-spirituálního modelu. Jde o celostní pohled na člověka ve všech jeho oblastech bytí. Canda a Furmanová poukazují na vytvoření duchovně respektujícího kontextu sociální práce. Nejde jen o přístup k druhému, ke klientovi, ale zároveň o vnitřní postoj a naladění. *„Duchovně citlivá praxe vychází z pečlivého zkoumání sebe sama, pomáhajících vztahů a organizace lidských služeb jako kontextu pomoci.“* (Canda, Furman, 2009, s. 204) Sociální pracovník tak pracuje nejen v rovině podpory a aktivní intervence, ale může a měl by vnímat klientův a svůj spirituální rozměr. Dalo by se říci, že jde o vnitřní vztah. *„Každá sociální práce pomáhající činnosti, od poskytování přístupu k jídlu, přístřeší a peněžité pomoci, k hluboké diskusi o životních cílech a rozvoji komunit, může být prováděna duchovně citlivým způsobem, aniž by se nutně zmínilo náboženství, víra nebo spiritualita“* (Canda, Furman, 2009, s. 205)

Dále předkládám pět základních principů, kterými by se měla řídit tzv. spirituálně citlivá praxe sociální práce podle uvedených autorů.

Ujasnění si hodnot

Jasnost hodnot prostupuje celým procesem pomáhání. „Pracovník musí být jasně čitelný ohledně svých pocitů, názorů, přesvědčení a morálních závazků, které formují přístup k

praxi.“ (Canda, Furman, 2009, s. 206) Introspekce a sebepoznání pomáhají určit vlastní limitující přesvědčení, protikladné postoje nebo předsudky. *„Sebereflexe pracovníka a klienta a průběžný dialog o procesu pomoci by se měly navzájem vylepšovat. Ujasnění si hodnot vyžaduje otevřenost prozkoumávat a zdokonalovat hodnoty vlastní a morální a etické chápání sebe sama, klienta a pomáhajícího procesu průběžně.“* (Canda, Furman, 2009, s. 206) Otevřenost a transparentnost by měly být zřetelné i z vnějších informačních materiálů a vizitek, aby se mohl klient s nimi seznámit a zvolit, co je pro něj oslovující. Sociální pracovník získává zpětnou vazbu od klienta v jeho chování i informace o tom, co bylo pro něj užitečné. Zároveň si může klást sám sobě reflektující otázky na téma vlastních silných a slabých stránek v dané situaci, důsledky pro osobní a profesionální růst, co se dá změnit a jak rychle pomoci klientovi a jak zlepšit svoji další práci s klienty. Podobná vlastní rekapitulace platí pro všechny pomáhající profese.

Respekt

Předpokladem pomáhajícího vztahu je přijímat hodnotu toho druhého, respektovat druhého, jaký je. Podpůrný a pomáhající vztah je založen na pozitivním vnímání druhého. Klient není jen číslo spisu, diagnóza nebo jakákoli etnický stereotyp. *„Respekt znamená setkání s klientem s čerstvou myslí, neomezenými předpoklady a otevřeným tajemstvím a možnostmi této osoby.“* (Canda, Furman, 2009, s. 207). *„Vyzvěte klienta, aby vyprávěl svůj příběh otevřeně. Jakmile je vytvořen vztah a základní pochopení cílů a zájmů klienta, mohou být použity specifické nástroje hodnocení.“* (Canda, Furman, 2009, s. 207) Respektujeme klienta v jeho jedinečnosti a v jedinečnosti setkání v přítomném okamžiku.

Proklientské zaměření

Spirituálně senzitivní sociální práce respektuje klienta, ctí jeho aspirace, sebeuvědomění, přesvědčení a hodnoty. (Canda, Furman, 2009, s. 207) Sociální pracovníci pomáhají svým klientům často k lepší kvalitě života, ale nejsou experty na budoucnost, aby věděli, co je

pro klienta ideální. Mohou si to myslet, ale klient je sám za sebe odpovědný. *„Orientace na klienty znamená brát vážné svědomí klienta a duchovní zkušenosti.“* (Canda, Furman, 2009, s. 208) Jde o respektování, ne moralizování nebo obracení na víru. Individuální náboženské zážitky, víra či spirituální projevy si zaslouží provázení a sdílení namísto hodnocení a usměrňování. Klient je takový, jaký je. Přijetí druhého je základem pomáhajícího vztahu.

Inkluze

„Spirituálně senzitivní sociální práce překračuje toleranci duchovní rozmanitosti mezi klienty. Posunuje nás k uznání a prosazování náboženských svobod klientů a jejich duchovního sebeurčení, včetně mnoha variací duchovního rázu.“ (Canda, Furman, 2009, s.208) Přijímat a chápat klienty ochotné k dialogu je důležité, náročné situace mohou nastat tam, kde klient má nárok na svou jedinou pravdu. Sociální pracovník potřebuje mít takový pocit úcty ke klientovi, který mu umožňuje s ním pracovat i v případě odlišného pohledu na svět, na duchovní oblast. Kvalitní vztah umožňuje i nesouhlasit. Souhlas však není bezvýhradný, pokud chování klienta plánuje či ohrožuje sebe nebo druhé, je samozřejmě dodržovat profesní normy a ohlašovací povinnost. Když se klient chová a vyjadřuje zásadně nepřátelsky, je možné ho postoupit jinému odborníkovi. Rozmanitost názorů souvisí s pravidly práce, která umožňují dialog v souhlasu i nesouhlasu. Vzájemná úcta je předpokladem sdílení i protichůdných názorů.

Tvořivost

Spirituálně citlivý vztah podporuje řešení problémů, otevírá možnosti osobního růstu, řeší různé krizové situace a stavy. To vyžaduje flexibilitu, prožívání přítomnosti s klientem a tvořivé objevování. *„Tvořivý sociální pracovník se může cítit inspirován, jako kdyby vdechoval moudrost a energii z posvátného či transpersonálního zdroje, a poté toto může empaticky sdílet s klientem“.* (Canda, Furman, 2009, s. 210) Vyrovnaný profesionál a

klidná mysl může lépe řešit případné konflikty, tvořivost přichází s otevřením se přítomným podnětům při práci s klienty. Sociální pracovník se stává opěrným bodem, který inspiruje a tvořivě podporuje nalézání řešení, a to situačně, osobně i spirituálně. (Canda, Furman, 2009, s. 210-211)

3.2. Nástroje posouzení spirituální dimenze v sociální práci

Zjišťování a posouzení spirituálních potřeb může ve všech pomáhajících v oblastech zpřesnit reflexi profesionálního pracovníka. Na jedné straně je vnímání a přijímání klienta takového, jaký je v daném čase, a na straně druhé poučený odhad sociálnímu pracovníkovi umožní lepší naladění a rozhodování. V návaznosti na bio-psycho-sociálně-spirituální model, který jsem též zmínila v předchozí kapitole, je zřejmé, že vztah k někomu/něčemu přesahujícímu je důležitou součástí pochopení světa klienta. Lze to pojímat z hlediska náboženské pastorace nebo i šířeji jako nadosobní rovinu pojetí světa. Pochopení výkladového rámce klienta umožňuje pochopení hodnot a postojů k druhým lidem a skutečnosti. Často může jít o odpovědi na otázku po smyslu událostí a života. A právě zde spirituální sdílení dává sociální pomoci další rozměr.

Otázkou, kterými metodami lze posoudit spirituální potřeby klienta se zabývají v odborné stati Kaňák a Stretti (Kaňák a Stretti, 2015, s. 45-54), níže uvádím přehled možných metod podle těchto autorů.

Spirituální assesement lze vnímat ve smyslu posouzení spirituálních potřeb celostně nebo ve smyslu nástroje poznávání spirituality klienta v rámci duchovní péče. (Kaňák, Stretti, 2015, s. 45) **Implicitní spirituální assesement (ISA)** Davida R. Hodge: obsahuje sadu otázek v rozměru časové osy, zabývá se tedy minulou, současnou a budoucí spiritualitou. Otázky jsou široce formulovány např. na témata smysluplnosti v životě, zdroje pomoci v těžkých situacích, očekávání a cíle, jsou pokládány v běžném (nereligiozním) jazykem a odpovědi jsou podnětem pro rozhovor. **Spirituální škála (SS)**

C. Delaney je dotazník zaměřený na zkoumání sebe sama, vztahovou rovinu a vědomí kontaktu s vyšší silou a jeho výstupem je posouzení úrovně spirituality. **Posouzení spirituálních potřeb** (SNA) Kathleen Galek formulují sedm oblastí posouzení spirituálních potřeb „*SNA tak mapuje míru pocítovaného sounáležití s druhými, naděje, smyslu, morálky, prožitků krásy a hledání smyslu v kontextu umírání*“ (Kaňák, Stretti, 2015, s.48). **FACT-Sp** je dotazník, ve kterém klienti na pětibodové škále posuzují shodu s danými tvrzeními v otázkách smyslu, smíření a víry. **Model 7x7 spirituálního assessmentu** je založen na převážně otevřených otázkách a tazatel prochází s klientem sedm oblastí života a životní spokojenosti.

Další nástroje jsou více zaměřeny na vztah k Bohu/Transcendentnu. **Kontaktní posuzování spirituálních potřeb** (KPSP) J.A. Shellyho pracuje s pozorováním prostředí klienta a s rozhovorem o spirituální praxi. **Spirituální historie** (SH) konverzace je vedena ke spirituální tradici klienta a jeho současnou náboženskou orientaci. **Spirituální životní mapa** (SL) je analogií známě kresby čáry života. do které se zaznamenávají životní a spirituální události. **Spirituální genogram** (SG) je také kresebná metoda mapující rodinný systém ve vztahu důležitých rodinných postav ke spiritualitě. **Spirituální Eco-mapa** (SEM) opět mapuje rodinu z hlediska současnosti a spirituality.

Existuje celá řada dalších nástrojů, používá se řízený rozhovor, vizualizace, dotazníkové metody a jak autoři studie uvádějí „*praktici i výzkumníci mohou ... volit z nástrojů, které jsou primárně konstruovány pro zvažování a zkoumání sekulární spirituality a využívají spíše implicitního spirituálního jazyka, nebo nástrojů, které mluví jazykem spirituálně explicitním.*“ (Kaňák, Stretti, 2015, s. 54).

Domnívám se, že by bylo pro sociální pracovníky velmi potřebné alespoň některé z těchto nástrojů zvládnout a pod odborným vedením je zařadit do praxe.

4. Romové a sociální práce

Romové tvoří nedílnou součást české společnosti. Z tohoto soužití majority a minority vyplývají problémy týkající se otázky sociálního, ale též společenského začleňování. Některé aspekty se budu snažit v této kapitole popsat.

4.1. Romové jako cílová skupina sociální práce

V souvislosti s Romy se v posledních desetiletích nejčastěji diskutují otázky sociálního vyloučení. Proto oblastí, která je důležitá pro kontext mé bakalářské práce, je oblast aktivit, které přispívají k porozumění mezi většinovou částí společnosti a její menšinovou částí, v tomto případě Romy.

Můžeme se stále běžně setkávat s názorem, že česká většinová společnost má problémy s Romy proto, že se „nám“ nechtějí přizpůsobit. Mezi většinovou populací a Romy řada problémů skutečně existuje, jedná se však o problémy vzájemné. (Navrátil, 2003, s. 11). Romové narážejí na obtížně překonatelné bariéry, v rámci kterých nelze žít podle současných měřítek plnohodnotný život. Je to dáno z velké části i tím, že většinová společnost romské kultuře a mentalitě příliš nerozumí. (Navrátil, 2003, s. 11).

Je tedy třeba, aby bylo odborné i laické veřejnosti dostatečně známo, že toto sociální vyloučení není důsledkem osobních vlastností romské komunity, má však velmi široké historické, kulturní, ekonomické a sociální problémy. (Navrátil, 2003, s. 13)

4.2. Přístupy k romství v kontextu sociální práce

To, jakým způsobem sociální pracovníci a pracovnice o romských klientech a klientkách uvažují, jakým způsobem s nimi pracují, jak k výkonu sociální práce přistupují a z jakého paradigmatu sociální práce vycházejí, ovlivňuje řada faktorů, např. fakt, které odborné texty sociální pracovníci a pracovnice čte. Spíše než na popisy toho, co je, či není

romské, bych se ráda zaměřila na nastínění procesu, jak a čím se náš obraz o romství utváří. Domnívám se, že reflexe vlastních postojů a toho, z čeho vycházejí, je pro práci sociálního pracovníka a pracovníci zásadní. Ti jsou, jak jsem výše uvedla, někdy vnímáni jako prostředníci. (Úlehla, 1999, s. 25) Jejich rolí je podle mého názoru také boření stereotypů.

Aby se však nevytvářely stereotypy jiné, musí sociální pracovník zodpovědně sám pro sebe reflektovat vlastní výchozí pozice, na základě kterých si vytváří obrazy o romství, a své vlastní interpretace tohoto obrazu. Růžička, který vychází ze studií Batesona a Flussera, uvádí, že jde o obrazy skutečnosti, na základě kterých věci dále interpretujeme. Tyto obrazy se staví mezi poznávající subjekt a poznávanou skutečnost. Obrazy tedy svět nerepresentují, a proto naše interpretace nejsou interpretacemi skutečnosti, ale interpretacemi obrazů skutečnosti. Paradoxně mohou tak skutečnost dokonce zakrývat. (Růžička, 2008, s. 290),

Souvislost mezi tím, jaké sociálně-vědní texty čteme a jaký obraz romství pak jako sociální pracovníci vytváříme, je zřejmá. (Růžička, 2008, s. 289-305). Sociálně-vědní zkoumání má moc ovlivňovat nejen samotnou praxi sociální práce, ale ovlivňuje i veřejné mínění. A vliv na veřejné mínění je rovněž důležitým posláním sociální práce, zvláště pak v kontextu práce s menšinami.

Je třeba si též uvědomit, že různé odborné práce o romské problematice vycházejí z různých přístupů k etnicitě, například z názoru, že je spiritualita – nebo též duchovní svět či duchovní kultura - podmíněna etnicky, nebo že naopak etnicky podmíněná není, ale je podmíněna sociálně.

Pro pochopení nastíněné problematiky v kontextu této práce využiji tří schémat, která popisují základní přístupy pojetí etnicity dle autorů Doubka, Levínské a Bittnerové (Doubek, Levínská a Bittnerová, 2015, s. 112).

Model etnoemancipační vychází z toho, že Rom je člen národnostní menšiny a partner majority.

Model segregační pak z názoru, že Rom je amorální a nepřizpůsobivý, tento názor má pak za následek prohlubující se předsudky a sílící exkluzi.

Model lidskoprávní pojímá Roma jako oběť, která má nerovné podmínky k přístupu ke vzdělání a ke zdrojům. Všechny tyto přístupy se propojují a doplňují, nemusí si tedy jen konkurovat. Pro sociálního pracovníka je však důležité, aby si tyto modely při práci uvědomoval a zacházel s nimi ve prospěch klienta.

Domnívám se, že výše uvedené modely by mohly být užitečné i v práci se spiritualitou. Např. v etnoemancipačním pojetí bude předpokladem pro tuto práci názor, že romský klient má specifickou romskou spiritualitu. Segregační model bude vycházet z obdobného pojetí, ale bude romskou spiritualitu vykládat poněkud pejorativně jako jinakost, která je další příčinou problematické situace Romů. Lidskoprávní model bude pravděpodobně chápat romskou spiritualitu v kontextu celkového nerovného společenského postavení, které formuje projevy romské spirituality.

4. 2. Romové, romství

Romové v České republice nejsou homogenní skupinou. (Kaleja, 2011, s. 17, Košák, 2009, s. 60)

Romové v ČR jsou většinou v občanském a územním významu. Vzhledem k tomu, že ČR je demokratickým právním státem, který je založen na tzv. občanském principu, nositelem státnosti není národ. Romové vždy byli, vzhledem ke své historii, součástí daného státního celku. (Kaleja, 2012, s. 105-106, Košák, 2009, s. 60)

Romové se však často při sčítání lidu a různých demografických výzkumech ke své národnosti nehlásí. Vede je k tomu celá řada důvodů, je to především zatížení romského původu, obava z možného znevýhodnění či vyloučení, obavy o své vlastní bezpečí a bezpečí svých rodin vzhledem ke stoupajícím xenofobním až rasistickým náladám určité části společnosti. Velká část Romů v České republice se tedy považuje za Čechy, popřípadě Slováky nebo Maďary (a těmi také skutečně podle státní příslušnosti či národnosti jsou). Navíc ve formulářích pro sčítání lidu je explicitně uvedeno, že volba národnosti je zcela nepovinná a je přípustné uvést i více národností, přičemž národnost se bezprostředně neváže na mateřský jazyk. (Kaleja, 2012, s. 105-106)

V České republice Romové žijí (nejen) ve vyloučených lokalitách v kultuře chudoby, kterou provázejí jevy jako rezignace, alkoholismus, půjčování peněz na vysoký úrok, gamblerství apod. Příčinou je však chudoba, nikoliv etnická příslušnost. (Toušek, 2006, s. 299)

Je nutné ale poznamenat, že Romové v ČR žijí v různých sociokulturních prostředích. Svou identitu, včetně svého romství, vytvářejí různými způsoby. A tak jejich společenská a ekonomická situace může být rozlišná. (Kaleja, 2011, s. 17)

4.3. Romové a spiritualita

V souvislosti s faktem, že Romové přebírají do vlastní spirituality (tedy i religiozity) tu, která je vlastní většinové společnosti, lze konstatovat, že např. mladí Romové v České republice dnes procházejí fází výrazné sekularizace, zapříčiněnou celospolečenským tlakem tradičně ateisticky orientované majority. Jde o důsledek působení rozdílných ekologických, demografických, ekonomických a technologických faktorů. Přesto však bude účelné, vzhledem k zaměření mé práce a vzhledem k doporučení odborníků v oblasti pomáhajících profesí (např. Matoušek, Navrátil, Vojtíšek) uvést to, co je za tradiční projevy romské spirituality považováno.

4.3.1. Romská spiritualita a sociální práce

V kapitole 3.1 jsem uvedla, jak je pro pozitivní intervenci sociálního pracovníka ve prospěch klienta důležité poznání klientova přirozeného světa, tedy i jeho spirituality. Sociální pracovník je vnímán nejen jako průvodce reálným světem, ale rovněž je průvodcem po vnitřním světě klienta. Toto tvrzení je také v souladu s Navrátilovým prvním pilířem sociální práce s romskými klienty (Navrátil, 2003, s. 202), jehož podstatou je, že pro sociální práci s menšinou je podstatná znalost jejích hodnot, tradic, norem atd.

Na základě pramenů mapujících romskou spiritualitu v tom nejširším smyslu slova uvedu níže tři roviny romské spirituality dle Manna a Kováče (Mann, Kováč, 2006, s. 9-13) a dále pak její konkrétní projevy roztrídím podle Vojtíškových sedmi rovin spirituality. (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 19 - 23) V rámci této klasifikace se omezím spíše na výčet, protože na hlubší analýzu bych potřebovala odbornou erudovanost etnografickou, etnologickou, příp. antropologickou.

4.3.2. Projevy romské spirituality

Na obecné rovině rozdělují Mann a Kováč duchovní život Romů do tří rovin. (Mann, Kováč, 2006, s. 9-13) První rovinou je synkretismus, tedy schopnost spojovat to, co pokládáme za nespojitelné. Další rovinou je adaptibilita, tedy pružnost, která se projevuje vícevrstvou konfesionalitou. Poslední rovinou je pak identita, v této rovině je etnická identita odmítána a nahrazuje ji identita konfesijní, na základě které jsou si Romové s neromskými spoluvěřícími rovni. Zde je zajímavé zmínit, že dle autorů tak Romům poskytují některá nová náboženská hnutí novou bezpečnou identitu. Mann tamtéž uvádí, že vztah k víře Romů a Romek není možné jasně popsat a zdůrazňuje, že se ve spiritualitě odráží sociokulturní situace na konkrétních místech a sociální status. Přístup k víře navíc také ovlivňují např. generační skupiny. (Mann, 2009, s. 31, též Košák

2006, s. 56) Někteří autoři ale píšou o zcela specifické spiritualitě, která je Romům jako etnické skupině vlastní. (např. Rous, 2001, Davidová, 2001, Zeman 2006) Další autoři se domnívají, že mluvit globálně o jednotné spiritualitě Romů vůbec nelze. Někteří však dodávají, že u většiny etnických pospolitostí lze popsat alespoň některé podobné projevy, tyto jednotné projevy jsou podmíněny historií etnokulturního společenství. (Húbschmannová 1999, s.18)

Vrátím se nyní k Vojtíškovu (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 19-23) pojetí spirituality jako fenoménu, jež postupně vzniká tím způsobem, že je člověk schopen vnímat posvátno, vědomě dokáže vztah k posvátnému rozvíjet a projevovat ho. Vojtíšek kategorizoval tyto projevy do sedmi rovin neboli podob, které se nyní pokusím propojit s konkrétními projevy romské spirituality, jak ji někteří autoři popisují.

První rovinou spirituality jsou **východiska, jimiž člověk pohlíží na svět** a orientuje se v něm. Jsou to např. naukové a filozofické koncepce např. teologie, antropologie, koncepce světa a jeho začátku, směřování a někdy i konce (kosmologie). (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 19-23) V romské spiritualitě je jednou z nejvíce se odlišujících oblastí specifikum tradičních projevů, zastoupených lidovým náboženstvím, pověrami a magickými praktikami. (Matějů, 2010, s. 25) Řada náboženských představ je často přejímána od dané většinové společnosti. *„Podobnost, chceme-li to nazvat převzetím tradičních prvků hinduismu, do současné víry Romů, zůstala u věcí jako například uctívání svatých obrazů a domácích oltářů, rituální čistota a nečistota atd. V domácnostech Romů můžeme vidět svaté obrazy Ježíše Krista a hlavně Panny Marie.“* (Navrátil 2008, s. 48)

Druhou rovinu tvoří **obřady** jako odraz výše uvedených koncepcí v životě jednotlivce a společenství, např. oběti, obřady uzdravování, věštby atd. Zde je možné zařadit i meditaci, modlitbu, poutě apod., tedy osobní obřady, které mají také rituální charakter, stejně jako posvátná místa, svátky, posvátná roucha, kadidla, zvony a jiné posvátné předměty. (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 19-23) Složky duchovní kultury jako

rodinný život, zvykové právo a světonázor jsou mnohem důraznější projevy života Romů než kultura materiální. (Kaleja, 2012, s. 69) Křest, svatby, pohřby jsou významnými událostmi pro celou širokou rodinu spojenou s velkými oslavami. „Křest je u Romů důležitým přechodovým rituálem. Co do významnosti se řadí až na druhé místo po pohřbu.“ (Navrátil, 2008, s. 72) Křest je stěžejním spirituálním aktem. Nemusí znamenat přijetí do společenství věřících, ale je spíše chápán jako ochrana před zlými silami. Křtem je přijímána ochrana od Boha proti působení zlého. Nepokřtěné dítě je v ohrožení zlých sil a démonů. Nebezpečím pro nepokřtěné dítě také může být gul'i daj, tedy duch matky, která zemřela při porodu a vyměňuje děti jiným matkám. Dětem se také dávají do postýlky různé ostré předměty či svatý obrázek jako ochrana před gul'i daj. Dítěti také hrozí uhranutí. Během uhranutí přejde na dítě (ale i dospělého či zvíře) zlá síla. Uhranout je možné pohledem, zlou myšlenkou, nežádoucí pozorností, přílišným vychvalováním. Dítě by se nemělo příliš vystavovat větší společnosti, ukazovat se, protože se tak vystavuje riziku uhranutí. (Hajská, In Dingir 7/1, 2004, s. 19-21) Příznaky uhranutí můžou být nevolnost, slabost, rozmrzelost, náhlá zima, horečka, nespavost, u malých dětí pak nafouklé břicho a těžký dech, zmodralý krk a třísla. Léčba uhranutí se liší, nejčastěji se však uhranutí léčí uhlíkovou vodou. Nepokřtěné dítě by nemělo zůstat ani chvíli samo, v místnosti, kde spí, musí být rozsvíceno. Jako obrana pro nepokřtěné dítě se používá indral'ori – červená nitka, která se zaváže kolem zápěstí či kotníku, protože je výrazná a odpoutá tak pozornost zlých sil před uhranutím. Faráři občas mívají problém se křtem dětí nesezdaných párů, protože nechodí do kostela a neznají věrouku. Proto se děti často nechávají křtít u církví, ke kterým jejich rodiče se nehlásí. (Hajská, In Dingir 7/1, 2004, s. 13-15)

Pohřební tradice lze podle Hrdličkové (Hrdličková, In Dingir 7/1, 2004, s. 19-20) rozdělit do tří oblastí dle času: před úmrtím probíhá příprava člověka na konec života, snaha zabránit smrti. Období po úmrtí člověka provázejí úkony, které provází strach ze zemřelého. Pozůstalí se snaží zabránit zlým silám, negativnímu vlivu zemřelého. Dále také

ulehčit odchod duše zemřelého, aby měla klid. Snaží se ho uctít natolik, aby neměl důvod se vracet. Třetím obdobím je pohřeb, zvyklosti se váží na uložení mrtvého do hrobu, volbu posledního odpočinku, jeho úpravu. Následuje péče o hrob a projevy úcty k zemřelým.

Důležité je také zmínit kult mrtvého, který doprovází úcta k zemřelému, ale také strach z jeho návratu duše. Duch zemřelého se nazývá mulo. Víra v muly je dosud velice silná a Romové s nimi komunikují. Mulo může mít několik funkcí. Přichází pro umírajícího člena rodiny, odvádí člena na onen svět. Nebo se také zjevuje, aby své blízké upozornil na něco, co se stane, třeba na smrt blízkého nebo také předává poselství. (Hrdličková, In Dingir 7/1, 2004, s. 19-20) S muly je potřeba podle romské tradice specificky komunikovat, aby netrápili živé a také aby netrpěli mrtví, tím že se musí zjevovat. Důležité je tedy uspokojit potřeby zemřelého, aby neubližoval živým. Duch zemřelého se objevuje ve své původní fyzické podobě, chodí bokem a není mu vidět do obličeje, přesto je ale rozeznatelné, kdo je duchem zemřelého. Také se zjevuje ve snu, nebo dá o své přítomnosti vědět nějakým znamením: boucháním, praskáním, otvíráním skříní, okna, jsou slyšet kroky apod. Mulo na sebe může také vzít zvířecí podobu. Přítomnost mulů se zjišťuje např. tak, že se nechá prázdná sklenice s vodou, pokud je ráno upito, znamená to, že tu mulo byl, dále také třeba nasypáním popela na zem a posléze zjišťováním stop. (Hübschmannová, 1999, s.21-22 a Hrdličková, In Dingir 7/1, 2004, s. 19-20)

Dalším důležitým rituálem je vartování. Rituály slouží k uklidnění duše zemřelého, aby měla klid a nemusela se zjevovat jako mulo. Zúčastnit se pohřbu a bdění u zemřelého (vartování) je nutností. Vartování dříve trvalo tři dny od úmrtí k pohřbu. Dříve se vartovalo tři dny, nebožtík byl v oddělené místnosti mezi rozsvícenými svíčkami. Dodnes se vartuje v bytě nebožtíka, dokud není jeho tělo pohřební službou odvezeno, poté se svíčky se zapalují na obřadně připraveném místě s jeho fotografií a takto vartování pokračuje do dne pohřbu, což bývá déle než původní tři dny. Účast na vartování a

následném pohřbu je nezbytná. (Hübschmannová, 1999, s.27 a Hrdličková, In Dingir 7/1, 2004, s. 19-20)

Třetí rovinou jsou **normy a hodnoty**, které pocházejí z „vyšších sfér“ a jsou vnímány jako závazné a reflektovány našim svědomím, např. Desatero. (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 19-23) Pověry, magické myšlení, víra v nadpřirozené síly, amulety, magické úkony v kombinaci s místním náboženstvím vytváří jedinečný mix a specifiku romského pojetí světa jeho hodnot. Tento svět je velmi členitý a tvoří ho řada skupin. Jednotlivé skupiny si v kontextu lokální společnosti částečně udržují a částečně přebírají normy a hodnoty. Např. pravidla čistoty pocházejí pravděpodobně z kastovního systému v Indii, jejich dodržování pomáhá v sebeurčení jednotlivých skupin v příbuzenství. Představy Boha se liší a jsou ovlivněny dlouhodobou evangelizací. Rozdíly jsou také v pojetí Boží Trojice. Bůh je vnímán jako součást každodenního života. Romové věří, že Boha lze najít všude, zejména v srdci, a že není důležité za ním chodit do kostela každou neděli, aby s ním mohli promluvit. (Matějů, 2010, s. 28)

Čtvrtou rovinou spirituality jsou **posvátná vyprávění** (mýty, příběhy jedinečných osobností, legendy o svatých, zázračné a hrdinské příběhy, mudrosloví). (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 19-23) Do základního hodnotového systému Romů jsou zpravidla zařazovány potřeba svobodného života, uznávání rodové hierarchie a rodové tradice, dědictví předků, láska k dětem a peníze jako základní potřeba pro přežití. Tyto pozitivní hodnoty jsou evidentní též v romských pohádkách, humorných vyprávěních, frazeologiích a písňových textech. Kaleja (Kaleja, 2012, s. 44) a také Davidová (Davidová, 2001, s. 11-12) na základě romských pohádek vyvozují romské smíření s osudem, neschopnost myslet na budoucnost apod.

Pátou podobou spirituality jsou **zážitky**, a to spontánní i záměrně získané prostřednictvím společných obřadů či osobní spirituální praxe. Přechodové rituály a obřady, stejně jako magické praktiky vytvářejí jedinečnost a společné zážitky. (Vojtíšek,

Dušek, Motl, 2012, s. 19-23). Zde bychom mohli opět zmínit obřady a rituály výše uvedené ve druhé rovině a patřila by zde podle mého názoru též tradiční pouť Romů z mnoha zemí Evropy do jihofrancouzského Saintes-Maries-de-la-Mer, kde uctívají sošku své patronky černé Sáry a již jsem se sama v roce 2011 zúčastnila. V českém kontextu se stala už tradicí zářijová romská pouť na Svatý Kopeček u Olomouce.

Šestou rovinou spirituality je **vnímání posvátnosti společenství**, které překračuje běžnou zkušenost. (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 19-23) Jednotlivé skupiny se od sebe řadou základních rysů svého životního způsobu nejen odlišují, ale na jejich základě také vzájemně distancují, svůj vlastní sociální status a systém hodnot považují za jediný správný a „čistý“. Pojem čistoty má dosud výrazné rituální znaky a řadu předpisů dodržují Romové i v současnosti. (Kaleja, 2012, s. 9)

Sedmou podobou spirituality je **tvůrčivost**, např. ve formě hudby, obrazů, různých předmětů, které se mohou stát osobně posvátnými nebo posvátnými pro celé společenství, a sehrát tak roli v rovině obřadů. (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 19-23) Hudební vyjadřování závisí na lokalitě, dovednostech, vkusu publika, zvyklostech. Za jediný muzikologicky zohlednitelný moment, který je možné označit jako „typický romský hudební prvek“, lze považovat pravděpodobně pouze rovinu specifické autorské interpretace. (Kaleja, 2012, s. 49) Romská literatura se převážně prezentuje romskými pohádkami a výtvarné umění sbírá Muzeum romské kultury v Brně.

Samotné uvědomění si, že spiritualita má různé konkrétní podoby, umožňuje pracovníci či pracovníkovi pomáhající profese soustředit se na to, co člověk vnímá jako náboženské a k čemu se nábožensky vztahuje. Tento model také pomáhá vymanit se předsudečného názoru, který dělí lidi na věřící a nevěřící, třebaže těch, jejichž spiritualita je takto jednoznačná, v současném euro-americkém světě ubývá. Stále více je patrné, že se jednotlivý člověk může nechat na různých rovinách své spirituality inspirovat z různých

zdrojů. Zdrojem pro spiritualitu se může stát v podstatě cokoli – záleží na tom, jak to člověk vnímá jako posvátné. (Vojtíšek, Dušek, Motl, 2012, s. 19-23)

Důležité je také zmínit, že mnoho z výše zmíněných specifik mohou představovat obřady, praktiky a představy, které byly u majoritní společnosti běžné před víc než půlstoletím – vartování, křest jako obrana proti zlým silám – a které romské společenství přebralo a zakonzervovalo. (Mann, Kováč, 2003, a Košák, 2006, s. 56)

5. Romská spiritualita jako prostředek sociální inkluze

Výše v této práci jsem uvedla, že pro téma mé bakalářské práce jsou v oblasti sociální práce důležité takové aktivity „které stimulují interakci a následné porozumění mezi touto minoritou a majoritní společností, a v důsledku toho podporují sociální inkluzi. Pojem sociální inkluze je přesně definován jako *„Sociální začleňování je proces, který zajišťuje, že osoby ohrožené chudobou a sociální vyloučení získávají příležitosti a zdroje nezbytné k plné účasti na ekonomickém, společenském a kulturním životě, aby měli životní úroveň a pohodu považovanou za normální ve společnosti, ve které žijí. Zaručuje, že mají větší účast na rozhodování, která ovlivňuje jejich životy a přístup k jejich základním právům“*. (Joint report by the Commission and the Council on social inclusion, 2004, s. 8)

5.1. Křesťanská spiritualita jako nástroj sociální inkluze

Spiritualitu v sociální práci s Romy (a v rámci diskursu spirituality v rovině děláním sociální práce) reflektuje projekt autorů Podolinské a Hrustiče, kteří předpokládají, že náboženská konverze vede k sociální změně a že pozitivní sociální změna může (ale také nemusí kvůli společenským předsudkům a rozdílům víry) vést k inkluzi. Autoři ve své publikaci *Boh medzi bariérami* (Podolinská, Hrustič, 2010, s.51 - 92) zpracovali výstupy z projektu SIRONA 2010 (akronym Sociální inkluze Romů náboženskou cestou) o vlivu náboženských hnutí a církví na sociální změnu a možné začlenění Romů na Slovensku. Rozšířili počet obvyklých ukazatelů sociální inkluze o detailnější předpoklady sociálních změn na základě mapovacího výzkumu a zkušeností pastoračních pracovníků z terénu. Indikátory (ukazatele) byly ve dvou skupinách: a) zlepšení nebo odstranění negativních jevů a b) růst pozitivních dovedností a kompetencí, např.

1. *„zlepšení docházky dětí do vzdělávacích zařízení*
2. *snížení míry zadluženosti*
3. *snížení míry lichvy*

4. *zvýšení aktivity při hledání práce*
5. *uplatnění na trhu práce*
6. *snížení míry drobné kriminality (v případě segregovaných osad)*
7. *snížení problémů s alkoholismem a jinými návykovými látkami*
8. *snížení míry gamblerství a závislosti na hazardních hrách*
9. *zvýšení míry gramotnosti*
10. *nárůst komunikačních dovedností*
11. *nárůst sociálních dovedností*
12. *zvýšení frekvence pozitivních kontaktů s jinými Romy (tedy s Romy z jiných obcí)*
13. *zvýšení frekvence pozitivních kontaktů s majoritou*
14. *odstraňování stereotypů*
15. *jiné“*

(Lužný 2011, s. 200)

Respondenti měli možnost vlastními slovy (v kolonce „jiné“) popsat sociální změny na základě náboženského působení. Konvertité uváděli další jenné indikátory sociální změny:

- *„zlepšení manželských vztahů*
- *zlepšení vztahů mezi dětmi a rodiči*
- *změna spotřebního chování*
- *změna hospodaření v rodině*
- *změna v hodnotových orientacích*
- *zvýšení odpovědnosti za vlastní život*
- *zvýšení kladného sebehodnocení*
- *aktivace (při hledání práce, při zapojování se do sociálních sítí)*
- *zlepšení chování, kultivace vystupování a komunikace*
- *změna v životních strategiích (dlouhodobější vize, pozitivní sebeprojekce)“*

(Podolinská, Hrustič, 2010, s. 98)

Tyto indikátory jsou vlastně vodítky/náměty pro konkrétní ukazatele v sociální práci s romskou populací. Spojují individuální změny spolu s rodinnými a komunitními změnami. Důležitým nástrojem zde byl náboženský (spirituální) diskurs.

Autoři tedy předpokládali, že náboženská konverze vede k sociální změně, což umožní lepší sociální inkluzi. Pastorační působení může být zajímavým hybatelem sociálních změn. Následkem tohoto působení docházelo k odstraňování negativních jevů (bráno z hlediska většinové společnosti) a k posilování sociálně vyhovujících indikátorů, tedy sociálně vhodnějšímu chování. Pastorace mezi romskou populací se ukázala být účinným prostředkem k sociálním změnám. Jako neúspěšnější indikátory sociální inkluze se ukázaly: omezení zavislosti na návykových látkách, snížení míry drobné kriminality a snížení výše zadluženosti.

Při náboženské změně se mění sociální indikátory probírané v pastorační práci. Např. když se zdůrazňují církevní sňatky, roste počet takto uzavřených manželství. Pastorace působí komplexně, když se zacílí na všechny věkové skupiny dané komunity, dokáže ovlivnit finanční a spotřební chování konvertitů. Úspěšná pastorační činnost pomáhá také příznivě působit na odpovědnost k rodičovství, školní docházku a povzbuzovat ke vzdělání dětí i dospělých. Komplexnost přístupu pastoračních pracovníků spolu s konkrétními návody pomáhá s dáváním pozitivních vzorů a pozitivních hodnot. Výsledky jsou závislé na konkrétní situaci, *„lidé žijící v trvalém sociálním ohrožení volí jiné strategie na přežití než lidé, kteří v nejsou v ohrožení, nebo jsou v něm jen krátkodobě“*. (Podolinská, Hrustič, 2010, s. 101) Úspěšnost náboženské pastorace záleží na hloubce duchovních a sociálních změn a na dlouhodobosti působení. Čtení Bible a výklad Písma pomáhá v gramotnosti, komunikaci a v sociálních dovednostech. Setkávání se v rámci náboženského společenství vytváří sociální sebezpodporující síť.

Některé jevy však pozitivní nebyly, např. přílišná výlučnost, odlišnost od nečlenů společenství, či vymezování se proti jiné církvi včetně netradičních rituálů. Méně známá

církev může být hodnocena druhými jako sekta. V pastorační práci pomáhá vedení k přijímání odlišností, respektování práva souhlasit i nesouhlasit. Velmi pomáhají pozitivní vzory, které zmenšují napětí a podporují sociální inkluzi.

Primární sociální síť je tvořena rodinou, příbuznými a vzájemnými vztahy. Sekundární sociální síť se vytváří ve většinové společnosti na základě zájmů, studia, profese. V izolovanějších komunitách chybí sekundární síť. Náboženské společenství a aktivní účast klientů pomáhá modelově v sociálním začlenění, zvyšuje komunikační kompetence a vytváří novou zkušenost. Vytvářejí se nové kontakty, vztahy a zdroje.

Zdroje, které jsou potřebné k hodnotnému životu jsou různé. Nelze je redukovat jen na finanční rovinu. Autoři Podolinská a Hrustič citují z knihy Bridges Out of Poverty (De Vol, Smith, 2012):

„Finanční: mít peníze na nákup zboží a služeb

Emocionální: být schopen ovládat se a vybrat si své emocionální reakce, především v nepříjemných situacích, a neuchylovat se přitom k sebezničující chování. Jde o vnitřní zdroj, který se projevuje vytrvalostí, houževnatostí a prováděním samotných voleb.

Duševní: Mít duševní vlohy a nabyté schopnosti (čtení, psaní, počítání) potřebné pro každodenní život.

Duchovní: Věřit v prozřetelnost a Boží plán.

Fyzické: Být fyzicky zdravý a schopný pohybu.

Podpůrné systémy: Mít přátele, rodinu a další podpůrné zdroje, které jsou k dispozici v případě potřeby. Jde o externí zdroje.

Vztahy / životní vzory: Být v pravidelném kontaktu s vhodným (i) dospělým (i), kteří se o dítě starají a kteří se neuchýlí k sebezničující chování.

Znalost nepsaných pravidel: Poznat nepsané zákonitosti a zvyky dané skupiny.

Techniky překonat obtíže: Být schopen vnitřní řeči (tzv. procesního

monologu) a vědět přemýšlet o věcech nejen v rovině konkrétní, ale i abstraktní. Jde o schopnost oprostít se od vlastního problému". (Podolinská, Hrustič, 2010, s. 99)

Důraz na náboženské a společenské hodnoty, vytváření pozitivních vzorů, setkávání se, podpora sekundární sociální sítě, učení se pravidlům společenství (nové sociální skupiny), podpora vzájemné tolerance v odlišnosti, rozvoj komunikačních a sociálních dovedností vede k novému učení a překročení hranice izolující se komunity. To vše podporuje sociální začlenění a může být inspirací pro spirituálně zaměřenou sociální práci.

5.2. Možné negativní důsledky spirituálního přístupu v sociální práci

Na vnější rovině může přílišná horlivost pastoračních pracovníků být i kontraproduktivní. U projektu SIRONA 2010 bylo poukázáno na rizika, která mohou sociální inkluzi pomocí spirituálního přístupu rušit. Jde o „soutěžení“ církví a náboženských společenství. Např. jde o problém lokálně převládající církve a konverzi k málo známému hnutí. Konvertující může být označen za odlišného, sektářského, což naopak bariery, tedy exkluzi, zvyšuje.

Přehnaná nutnost pomáhat může svědčit spíše o potřebách sociálního pracovníka než o potřebách klienta. Služba druhým je hodnotou, ale ne za každou cenu, například ne za cenu invazivního přístupu „páchání dobra“. Cílem je přece relativně vyrovnaný vztah sociálního pracovníka a klienta. M. Opatrný (Opatrný, In Caritas et veritas, 1/2011, s. 48) se tématu odvrácené strany pomáhání věnuje a klade si např. otázku, zda může křesťansky orientovaný sociální pracovník probírat s klientem možnost interrupce, zda může v křesťanské organizaci pracovat osoba, která není křesťanem. Logicky to podle Opatrného může působit tak, že přece spolupracujeme s někým, vůči komu se vymezujeme. (Opatrný, In Caritas et veritas, 2011/01, s. 48) Dále se zabývá otázkou, jaké

jsou hranice „přemlouvání“ ke křesťanství v sociální práci, a otázkou, zda je zde vztah k Bohu redukován na navazování pomocných vztahů s klienty, zatímco se otázky osobního vztahu k Boha vytrácejí. *„Počítají pomáhající z řad křesťanů, že – i navzdory jejich víře – může jimi vynaložené úsilí ve prospěch klienta nakonec ztroskotat? Uvědomují si pomáhající z řad křesťanů, že jejich tzv. „sebeobětování“ ve prospěch klienta umožňuje z jeho strany zneužívání pomáhajícího vztahu?“*. (Opatrný, In Caritas et veritas, 1/2011, s. 54) Opatrný se v tomto textu dále zabývá etickými dilematy, zneužíváním pomoci, reakcemi na neúspěch sociální práce, mírou sebeobětování profesionálů atd. a vybízí k výzkumu, odborné diskusi a hledání řešení tohoto problému, který je přirozeným důsledkem právě spirituálně zaměřené sociální práce.

6. Sociální a pastorační práce

V poslední kapitole bych ráda pojednala o pastorační práci jednak proto, že už byla zmíněna výše, ale též z toho důvodu, že není možné tento pojem vynechat, pokud se jedná o spiritualitu v sociální práci, zvláště jsou-li její cílovou skupinou sociálně vyloučení Romové. Křesťanská sociální práce je propojena s křesťanským způsobem života a vnímáním vztahu k bližnímu. V českých zemích ji lze sledovat minimálně od dob cyrilometodějské mise, tedy od doby prvních Přemyslovců. Není však obsažena v každé sociální práci, ale objevuje se pouze u organizací, které svou aktivitu odvozují právě ze samotného poslání církve. (Doležel, 2011, s. 140 - 150)

Opatrný zdůrazňuje v pastorační práci aspekt sebezpřijetí. Uvádí, že zatímco sociální práce zaměřuje svoji pozornost na podporu sociálního fungování klienta, pastorační práce sleduje především otázku sebezpřijetí, které je nutným předpokladem sociální změny. K tomu je klient uschopňován Bohem a roli prostředníka zde plní pastorační pracovník. Člověk sám musí převzít odpovědnost za vztah k sobě samému (za svůj život), k Bohu a druhým lidem. Pokud klient zvládne nároky, které na něj jeho prostředí klade, a pokud je případná nepřiměřenost nároků klientova prostředí správně usměrňována, může sociální pracovník s klientem začít na sebezpřijetí pracovat. (Opatrný, Lehner, 2010, s. 61)

Pastoraci lze podle Křišťana definovat v užším smyslu „*jako úsilí církve zaměřené především k duchovní dimenzi člověka*“. V širším slova smyslu pak „*jako soubor činností, jejichž cílem je podpora kvality života člověka ve všech jeho dimenzích (biologické, psychologické, sociální a spirituální)*. Tato podpora je zakotvena v křesťanském pojetí života - má svoji motivaci či východiska v evangeliu.“ (Křišťan, In Martinek, 2010, s. 21)

Konkrétně pak pojem pastorage označuje činnosti, kterými církve vně i uvnitř realizuje své poslání.

Na přelomu tisíciletí se pastorage stala také objektem odborného zájmu a v důsledku toho vznikl samostatný teologický obor pastorální teologie. Ta se pak ve své reflexi posunula k další disciplíně, a to k praktické teologii. V jejím zorném úhlu je současná situace člověka ve vztahu k Bohu. (Krišťan, In Matoušek, 2013, s. 147 – 150)

Sociální i pastorační práce chápe člověka komplexně jako biologickou, psychologickou, sociální a spirituální jednotu. Pastorage může ukázat klientovi smysl jeho života v obtížné situaci právě přes vztah k Bohu. Klient může být díky tomuto uchopení schopen sociálně fungovat. Nebo se naopak díky intervenci sociální práce může klient zapojit do sociálních vazeb a přitom rozvine svou spirituální dimenzi. (Krišťan, Sociální práce, 4/2008, s. 49). Sociální a pastorační práce se tak vzájemně doplňují a ovlivňují vzájemně i své cíle, a to až do té míry, že nerozlišíme, zda pastorage pomohla člověku v sociálním fungování, nebo práce sociálního pracovníka jej otevřela pro pastorage. (Krišťan, In Martinek, 2010, s. 23)

Snahu propojovat tyto dvě disciplíny a vzájemně se tak doplňovat lze sledovat v činnosti mnohých církví, které zřizují různé sociální služby. Často tak propojují sociální práci s prací pastorační. Většinou bývá přítomen jak pastorační pracovník, kterým bývá nejčastěji duchovní, tak i pracovník sociální. Míra pastorační a sociální činnosti bývá různá. Tyto služby se často zaměřují na děti a mládež. (Mann, 2009, s. 37-40).

Úspěšná pastorage Romů velmi závisí na iniciativě konkrétních jednotlivých kněží. (Mann, 2009 s. 37 Košák, 2009, s. 68). V kontextu pastorage Romů je potřeba zdůraznit, že pastorage je proces, kdy si mají být všichni rovni. Součástí pastorage by také měla být

prací s předsudky ve společnosti a snaha o zlepšení celkové situace Romů. Důležité je také nezapomínat na individuální potřeby a zapojovat Romy do církevního společenství a jeho dění. (Košák, 2009, s. 69-70).

Pozitivní vliv pastorační práce na životy některých Romů nelze popřít, jak nám ukázal i výše zmíněný výzkum Podolinské a Hrustiče (viz kapitola 5.1.). Otvírá však nové otázky, např. tu, zda inkluze náboženskou cestou skrze pastorační práci nepřenáší odpovědnost celé společnosti na církev a zda nevytváří hranice nové. Pastorační práce a ani práce sociální by také neměly být *„nástrojem násilné evangelizace, jakékoliv formy proselytismu“* (Navrátil, In Caritas et veritas, 7/2017, s. 10).

Závěr

Představená práce si kladla za cíl popsat na základě dostupné odborné literatury, zda a jaký má spiritualita význam v kontextu sociální práce a dále pak zda a jakým způsobem může participovat v kontextu sociální práce s Romy.

Domnívám se, že zaměření se na spiritualitu klientů a klientek, na jejich spirituální dimenzi může sociálním pracovníkům a pracovnícím pomoci pochopit klientovo a klientčino prostředí. To se prokázalo i na tématu romské spirituality, které zrcadlí celou situaci postavení Romů v ČR. Projevy spirituality úzce souvisí se sociálním postavením. V romské spiritualitě se tak může také odrážet to, čemu Romové v majoritní části společnosti čelí. V projevech spirituality se také odráží aspekty života v sociálním vyloučení. Doufám, že se mi na tuto paralelu podařilo v práci alespoň částečně poukázat.

Poznatky z práce by tak mohly být využitelné i v praxi. Pro mě jako pro budoucí sociální pracovníci bylo podstatné si ujasnit pozici, ze které v přístupu s Romy vycházím. Zvědomění si výše popsaných přístupů mi tak může pomoci k lepší orientaci v oboru sociální práce. Jsme ráda, že jsem se tématem romské spirituality v kontextu sociální práce mohla v rámci své bakalářské práce zabývat a rozšířit si tak znalosti a tím i zlepšit své kompetence v mé budoucí praxi.

Seznam použité literatury

BARTŮŠKOVÁ, Ludmila. Spirituální dimenze nemoci, *Psychosom*, [online] 2013; 11 (1), s. 25-32 ISSN1214-6102. Dostupné z: <https://www.psychosom.cz/54-archiv/413-teorie-1-2013a>

CANDA, Edward R. and FURMAN Leola Dyrud. *Spiritual Diversity in Social Work Practice : The Heart of Helping*, Oxford University Press USA - OSO, 2009. ProQuest Ebook Central, <http://ebookcentral.proquest.com/lib/natl-ebooks/detail.action?docID=472053>.

CIMRMANOVÁ, Tereza. Spiritualita v sociální práci s ohledem na vzdělání a kompetence pomáhajícího. *Caritas et veritas*. [online] 2017/7, s. 13-20. ISSN: 1805-0948 . Dostupné z: <http://www.caritasetveritas.cz/index.php?action=openfile&pkey=224>

DAVIDOVÁ, Eva. *Specifika, hodnoty a spiritualita Romů* (přednáška na odborném semináři Práce s romskou mládeží). Praha: Salesiánská provincie Praha - Odbor pastorační mládeže a Vyšší sociálně pedagogická a teologická škola Jabok, 23. – 25. 11. 2001.

Doležel, Jakub. *Teoretické ukotvení církevní sociální práce na pozadí obecných a českých charitativních dějin až po encykliku Deus caritas est*. Olomouc, 2011. Disertační práce, Universita Palackého.

DOUBEK, David, LEVÍNSKÁ, Markéta a BITTNEROVÁ, Dana. *Pomoc a pořádek: kulturní modely v pomáhajících profesích*. Vydání 1. V Praze: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, 2015. ISBN 978-80-87398-48-7.

DE FIORES, Stefano, ed. a GOFFI, Tullo. *Slovník spirituality*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1999. ISBN 80-7192-338-9.

FISCHER, Ondřej a kol. *Etika pro sociální práci*. Praha: Jabok, 2008. ISBN 978-80-904137-3-3.

FONTANA, David. *Cesty ducha v moderním světě: možnosti duchovního růstu z pohledu psychologie a spirituálních tradic*. Překlad Ludvika Jarošová. Vyd. 1. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-7178-239-4.

HAJSKÁ, Markéta. Křtem proti zlým silám. *Dingir, časopis o současné náboženské scéně* Praha, 2004, roč. 7, č. 1, s. 13-16. ISSN: 1212-1371

HRDLIČKOVÁ, Lucie. Smrt a pohřeb u Romů. *Dingir, časopis o současné náboženské scéně*. Praha, 2004, roč. 7, č. 1, s. 13-15. ISSN: 1212-1371

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena *...několik poznámek o hodnotách Romů*. In LISÁ, Helena. *Romové v České republice, 1945-1998*. Praha: Socioklub, 1999, s. 1-51. ISBN 8090226078.

JANEBOVÁ, Radka. *Teorie a metody sociální práce - reflexivní přístup*. Vyd. 1. Hradec Králové: Gaudeamus, Texty k sociální práci. Vybrané kapitoly z teorií a metod sociální práce; sv. 12, 2014. ISBN 978-80-7435-374-1.

Joint report by the commission and the council on social inclusion, [online] 2004, Dostupné z: http://ec.europa.eu/employment_social/soc-prot/soc-incl/final_joint_inclusion_report_2003_en.pdf

KALEJA, Martin a kol. *Romové - otázky a odpovědi v českém a slovenském kontextu*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta, 2012. ISBN 978-80-7464-175-6.

KALEJA, Martin. *Romové a škola versus rodiče a žáci*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta, 2011. ISBN 978-80-7368-943-8

KALVÍNSKÁ, Eva. Spirituální péče ve zdravotnictví. *Praktický lékař*. [online] 2008, 88,(9), s. 522–524. ISSN 1805-4544. Dostupné z: <https://www.prolekare.cz/casopisy/prakticky-lekar/2008-9/spiritualni-pece-ve-zdravotnictvi-182>

KANÁK, Jan. Postavení diskursu spirituality v sociální práci. *Sociální práce / Sociálna práca*. [online] 2015/4. s. 30-46. ISSN 1805-885X. Dostupné z: <http://socialniprace.cz/index.php?sekce=2&ukol=detail&id=76&clanekid=773>

KANÁK, Jan a STRETTI, Sylvie. Nástroje posouzení spirituální dimenze klientů v pomáhajících profesích. *Acta theologica et religionistica*, Prešov: Prešovská universita, 2015, IV, č. 1, s. 42-56. ISSN 1338-7251.

KODYMOVÁ, Pavla a KOLÁČKOVÁ, Jana a MATOUŠEK, Oldřich. *Sociální práce v praxi: specifika různých cílových skupin a práce s nimi*, Praha. Portál 2010. ISBN 978-80-7367-818-0

KOVÁČ, Milan, ed. a MANN, Arne B., ed. *Boh všetko vidí: duchovný svet Rómov na Slovensku = O Del sa dikhel: romano paťaviben pre Slovensko*. Bratislava: Chronos, 2003. 346 s. Religionistická knižnica; zv. 2. ISBN 80-89027-06-7.

KOŠÁK, Pavel.: Vzťah Rómov k viere. In: *Pastorácia Rómov (hľadanie rómskeho Boha)* (ed. Lucia Grešková). Bratislava, Ústav pre vzťahy štátu a cirkví 2009, s. 56-72. ISBN 978-80-89096-39-8

KŘIŠŤAN, Alois. In Martinek a kol. *Praktická teologie, pastore a sociální práce-mezioborové souvislosti*. Praktická teologie pro sociální pracovníky. Praha. Jabok, 2010. 2. vyd. ISBN 978-80-904137-6-4

KŘIŠŤAN, Alois. In: MATOUŠEK, O. a kol. *Praktická teologie a sociální práce; Pastore a sociální práce; Humanita*. (edit. Křišťan, A./Matoušek, O./Musil, L./Smutek, M.), Encyklopedie sociální práce, Portál, 2013, ISBN 978-80-262-0366-7.

KŘIŠŤAN, Alois. *Žité křesťanství znamená konkrétní starost o druhého, propojení praktické teologie a sociální práce*. Sociální práce / Sociálna práca. [online] 2008/4. s. 48. ISSN 1805-885X . Dostupné z: <http://www.socialniprace.cz/soubory/2008-4-130102145743.pdf>

KŘIVOHLAVÝ, Jaro. *Psychologie moudrosti a dobrého života*. Vyd. 1. Praha: Grada, 2009. Psyché. ISBN 978-80-247-2362-4.

LUŽNÝ, Dušan. *Sociální inkluze Romů náboženskou cestou*. In Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2011, Vol. 47, No. 1. ISSN 0038-0288

MATĚJŮ, Kateřina. *Romská religiozita*, Liberec 2010. Diplomová práce, Technická univerzita v Liberci, Katedra filosofie.

MANN, Arne. B.: *Duchovný rozvoj - podmienka urýchlenia spoločenského rastu rómskeho obyvateľstva na Slovensku*. In: Slezský sborník, Opava, s.93, 1995, č. 1-2, s. 154-16

MANN, Arne. B.: *Vzťah Rómov k viere*. In: Pastoračia Rómov (hľadanie rómskeho Boha) (ed. Lucia Grešková). Bratislava, Ústav pre vzťahy štátu a cirkví 2009, s. 18-47. ISBN 978-80-89096-39-8

MANN, Arne. B. *Duchovná kultúra Rómov*. In: Dingir, časopis o súčasnej náboženskej scéne (Praha), 2004, roč. 7, č. 1, s. 10-13. ISSN: 1212-1371

MANN, Arne. B. - KOVÁČ, M. *Rómovia a viera* In: MANN, A. B. - KOVÁČ, M. *Boh všetko vidí / O Del sa dikhel, Duchovný svet Rómov na Slovensku*, Bratislava, Chronos, 2003, s. 9-14,

MARTINEK, Michael a kol. *Praktická teologie pro sociální pracovníky*. Praha. Jabok, 2008. 175 s. ISBN 978-80-904137-2-6.

MATOUŠEK, Oldřich. *Klientův přirozený svět a sociální služby*. *Sociální práce / Sociálna práca*. [online] 2004/3. s. 57. ISSN 1805-885X Dostupné z: <http://www.socialniprace.cz/soubory/2004-3-090221132921.pdf>

MILFAIT, René. *Společné etické základy pastorační a sociální práce*. In Fischer, O.; Milfait, R. *Etika pro sociální práci*. Pracovní text. Praha. Jabok, 2008

MUSIL, Libor. *Různorodost pojetí, nejasná nabídka a kontrola výkonu "sociální práce"*. *Sociální práce/Sociálna práca*, Brno: ASVSP, 2008, roč. 8, 2/2008, s. 60 - 79. ISSN 1213-6204.

NAVRÁTIL, Pavel. *Tradiční víra Romů*, Praha 2008. Diplomová práce. UK Praha. Husitská teologická fakulta, HTF-Katedra učitelství

NAVRÁTIL, Pavel. O spiritualitě v sociální práci. *Caritas et veritas*. [online] 2017/7, s. 9-12. ISSN: 1805-0948 Dostupné z: <http://www.caritasetveritas.cz/index.php?action=openfile&pkey=223>

NAVRÁTIL, Pavel. *Romové v české společnosti: jak se nám spolu žije a jaké má naše soužití vyhlídky*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-741-8.

NEČASOVÁ, Mirka. Profesionalismus a etický kodex v sociální práci. In Fischer, O., Milfait, R. et al. *Etika pro sociální práci*. s. 73 – 76) Pracovní text. Praha. Jabok, 2008

NOVOTNÁ, Jana. *Teorie sociální práce: skripta*. 1. vyd. Jihlava: Vysoká škola polytechnická Jihlava, 2014. ISBN 978-80-87035-96-2

OPATRŇY, Aleš. Nemocní In: Martinek, M. (Eds.), *Praktická teologie pro sociální pracovníky*. Praha, Jabok, 2008, s. 141-142. ISBN 978-80-904137-6-4.

OPATRŇY, Aleš. *Pastorační péče v méně obvyklých situacích*. Praha: Pastorační středisko sv. Vojtěcha při Arcibiskupství pražském, 2005. ISBN 80-254-3051-0.

OPATRŇY, Michal. Třináctá komnata vztahu teologie a sociální práce. In: *Caritas et veritas*, 2011/01 [online] ISSN: 1805-0948 Dostupné z: <http://www.caritasetveritas.cz/index.php?action=openfile&pkey=41>

OPATRŇY, Michal. LEHNER, Markus a kol. *Teorie a praxe charitativní práce*. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Teologická fakulta 2010. ISBN 978-80-7394-214-4.

POMPEY, H., DOLEŽEL, Bajer P. Editorial. *Sociální práce / Sociálna práca*. [online] 2008/4. s. 1. ISSN 1805-885X Dostupné z: <http://www.socialniprace.cz/soubory/2008-4-130102145743.pdf>

PODOLINSKÁ, Tatiana, HRUSTIČ, Tomáš. *Boh medzi bariérami, Sociálna inkluzia Rómov náboženskou cestou*, Ústav etnológie SAV, Bratislava, 2010, ISBN: 978-80-89027-34-7

ROUS, Jiří. *Práce s romskou mládeží v církvi* (přednáška na odborném semináři Práce s romskou mládeží). Praha: Salesiánská provincie Praha – Odbor pastorační mládeže a Vyšší sociálně pedagogická a teologická škola Jabok, 23. – 25. 11. 2001.

RŮŽIČKA, M. In JAKOUBEK, Marek a JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ, Lenka, ed. *Romové a cikáni - neznámí i známí: interdisciplinární pohled*. Voznice: Leda, 2008. ISBN 978-80-7335-119-9.

ŘÍČAN, Pavel. *Psychologie náboženství a spirituality*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-312-3.

SMÉKAL, Vladimír. Spiritualita v denním životě člověka. In *Homo religiosus*. 1. vyd. Praha: ČM Psych Spol a Psych ústav AV ČR, 2002. s. 18-24, 7 s. ISBN 8086174-04-02.

STRIŽENEC, Michal. *Novšie psychologické pohľady na religiozitu a spiritualitu*. Ústav experimentálnej psychológie SAV, Slovak Academic Press, 2007. ISBN-978-80-88910-24-4.

ŠILER, Vladimír. *Religiozita a spiritualita ve zdravotní a sociální péči*. Ostrava: Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity, 2017. ISBN 978-80-7464-966-0

ŠRAJER, Jindřich. Lidská důstojnost a sociální práce. *Sociální práce / Sociálna práca*. [online] 2006/2. s. 112. ISSN 1805-885X Dostupné z: <http://www.socialniprace.cz/index.php?sekce=2&ukol=detail&id=28&clanekid=582>

TOUŠEK, Ladislav.: Kultura chudoby, underclass a sociální vyloučení. In: HIRT, Tomáš – JAKOUBEK, Marek. 2006a: „Romové“ v osidlech sociálního vyloučení, Plzeň, Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s.r.o., s. 288-321

ÚLEHLA, Ivan. *Umění pomáhat: učebnice metod sociální praxe*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999. Studijní texty (Sociologické nakladatelství). ISBN 80-85850-69-9.

VOJTÍŠEK, Zdeněk, DUŠEK, Pavel a MOTL, Jiří. *Spiritualita v pomáhajících profesích*. Vyd. 1. Praha: Portál, 2012. ISBN 978-80-262-0088-8

VOJTÍŠEK, Zdeněk. Rozpoznat neviditelné. *Dingir*. [online] 2010/3. ISSN 1212-1371 Dostupné z: http://dingir.cz/index.php?co=cislo/10/3/rozspoznat_neviditelne.

ZEMAN, Viliam. *Vybrané kapitoly z romológie - východiská pre sociálnu prácu*. Bratislava. Občianske združenie Sociálna práca, 2006. ISBN 80-89185-20-7